

Peter Schatborn

Een toeschrijving aan Govaert Flinck

Op 27 september 1971 begon in Utrecht een veiling, waarbij de bibliotheek van het kasteel Fraeylemaborg te Slochteren in de provincie Groningen onder de hamer kwam. In de verzameling bevonden zich ook tekeningen en lot nr. 674 bestond uit 44 *Drawings, 18th and 19th century. Various techniques and sizes*. Bij deze tekeningen waren een aantal figuurstudies en twee plantenstudies, die eerder 17de eeuws leken te zijn. Deze twaalf krijttekeningen belanden in verschillende Nederlandse verzamelingen: het Rijksprentenkabinet verwierf er vier en de Fondation Custodia in het Institut Néerlandais te Parijs twee; vier tekeningen kwamen in de verzameling H. van Leeuwen te Utrecht en twee in die van J. Q. van Regteren Altena te Amsterdam (zie lijst achteraan dit artikel).

Geen van de tekeningen draagt een signatuur en de maker kon niet meteen vastgesteld worden: de namen werden genoemd van Govaert Flinck, Jacob Backer en Gerrit Brekelenkam.

Van de twaalf tekeningen dragen zes een nummer (de nrs. 22, 31, 69, 73, 77 en 84), die kennelijk tot een groep van minstens 84 bladen hebben behoord. Op drie tekeningen staat een nummer in een ander schrift (No 3, No 4, No 10) en deze behoorden mogelijk tot een tweede groep tekeningen in een oude verzameling. Waarschijnlijk zijn alle tekeningen genummerd geweest, maar zijn verschillende nummers er afgeknipt. Het No 3

op de tekening met een bloemkool (nr. 4) staat bijvoorbeeld niet op de voorkant, maar is op een klein stukje van hetzelfde blauwe papier op de achterkant geplakt. Op drie van de tekeningen (afb. 3, 9, 10) bevindt zich een getekend kader, dat meestal niet aan alle zijden zichtbaar is. Dit toont weer aan, dat de tekeningen zijn verkleind. Op de keerzijde van een van de tekeningen lopen kaderlijnen midden over het blad. Deze lijnen zijn dus getrokken vóór de kunstenaar begon te tekenen. Verschillende tekeningen hebben watermerken, maar deze geven ons geen informatie over een datering.

Een van de tekeningen in het Rijksprentenkabinet (afb. 5) draagt op de keerzijde een opschrift in kalligrafisch schrift: *Flooris/Flooris Klaesz/Ruwaert/Leendert Dirksen den Rho/Rhoon*. Het is niet mogelijk vast te stellen of de tekening eerder dan het opschrift op papier stond. De heer J. Fox, rijksarchivaris van het Algemeen Rijksarchief te Den Haag, deelde mij mede, dat een *Ruwaert*, een titel is, die uitsluitend werd gebruikt door de Ruwaard van Putten. Deze functie werd van 1654 tot zijn dood in 1672 bekleed door Cornelis de Witt, broer van de raadpensionaris van Holland en West-Friesland Johan de Witt. Het dorp Rhoon, dat in het opschrift wordt genoemd, maakt deel uit van het ambtsgebied van de Ruwaard van Putten. De namen, die in het opschrift zijn genoemd kunnen echter niet achterhaald worden en leveren ons dus geen gegevens

Afb. 1. Staand jongetje met hoed in zijn hand.
Rijksprentenkabinet, Amsterdam. Lijst nr. 1.

Afb. 2. Staande man. Kupferstichkabinett der
Staatlichen Museen, Berlin-Dahlem.

over de maker of de bezitter van de tekening. Alle tekeningen zijn met zwart en wit krijt getekend: vijf op blauw en de overige op wit papier of met grijs of grijs/bruin geprepareerd papier. De meeste figuren hebben een attribuut bij zich, waardoor ze herkenbaar zijn als kaartspeler, koekenbakster, virginaalspeelster, fluitspeler, herder en bedelaar. Een tekening vertoont een vrouw in ongedwongen pose met een kan en twee andere geven een jongetje met grote hoed in de hand en een man met de slip van zijn mantel over zijn arm weer. De twee plantenstudies vertonen volgens de opschriften een *Blom Kool* en een *Paapeculle*. Dit laatste is een volksnaam voor een aantal planten. De heer D. O. Wijnands van de Hortus Botanicus te

Amsterdam deelde mij mede, dat de voorgestelde plant geen *Paapeculle* is, maar een *Amaranthus Tricolor* L(innaeus). Deze plantensoort komt uit Oost-Indië en werd reeds in 1584 in Europa geïntroduceerd. De ruimte rondom de figuren is niet weergegeven. Op verschillende tekeningen valt echter enige ruimtelijke schaduwwerking op door middel van arceringen, die rechts onderaan of aan één zijde van de figuur zijn getekend. Deze laatste arceringen zijn in verschillende richtingen aangebracht. Op de tekening met de pannekoekenbakster (afb. 10) is iets van een ruimte-aanduiding zichtbaar, maar in de andere gevallen zijn de toevoegingen bij de figuren alleen getekend om deze te karakteriseren.

Afb. 3. Kaartspeler. Fondation Custodia, Institut Néerlandais, Parijs. Lijst nr. 5:

Afb. 4. Geknielde jongen. Albertina, Wenen.

De staande figuren (afb. 5, 6, 7, 8) zijn met een brede lijnvoering in grote vormen getekend. De zittende figuren (afb. 3, 9, 10) zijn met kortere en afwisselende lijnen weergegeven, terwijl het staande jongetje (afb. 1) tussen deze twee groepen in staat. De tekeningen met de plantenstudies (afb. 11, 12) hebben een fijnere tekenstrant, waarbij, als uitzondering, ook kruisarceringen zijn gebruikt. De fluitspeler (afb. 13), die eenzelfde type nummer draagt als de plantenstudies, alsook de staande man met de slip over zijn arm (afb. 14) vertonen ook deze fijnere manier van tekenen.

In het prentenkabinet te Berlijn is een tekening met een staande figuur, die duidelijk familie van onze figuren lijkt te zijn¹. Deze

staande man (afb. 2), met zwart en wit krijt getekend op blauw papier, is vooral verwant aan het staande jongetje (afb. 1): met korte, dikke en dunne lijnen zijn de contouren neergezet; de schaduwen zijn met groepen arceringen in verschillende richtingen weergegeven. In de gezichten vallen dezelfde gelaatstrekken op: donkere ogen, waaronder een streepje en een mond met stippen in de hoeken en twee korte streepjes tussen de lippen en onder de onderlip. De schoenen zijn opgebouwd uit korte niet aansluitende rechte lijntjes, terwijl ook de schaduwwerking rechts van de voeten overeenkomstig is aangebracht. Ook een detail als de duimen stemt bijzonder overeen.

De betekenis van de relatie tussen beide

Afb. 5. Bedelaar. Rijksprentenkabinet, Amsterdam. Lijst nr. 2.

figuren ligt in het feit, dat de Berlijnse tekening is gesigneerd en wel door Govaert Flinck, de kunstenaar, die ook al eerder in verband met de figuurstudies werd genoemd. Een tweede tekening van Flinck, althans een, die zijn naam draagt, zonder dat het zeker is of hij deze zelf heeft aangebracht, vertoont eveneens treffende overeenkomst met een van de tekeningen van de groep: een knielende jongen te Wenen² (afb. 4) en de kaartspeler in de Fondation Custodia (afb. 3). De meestal niet krachtige arceringen, de soms schetsmatige, soms korte en krachtige lijnvoering is op beide tekeningen zeer overeenkomstig. De knielende jongen speelt waarschijnlijk een spel met een steen of ander voorwerp; zijn rechter knie steunt in zijn hoed, die op de grond ligt.

Afb. 6. Virginaalspeelster. Verz. H. van Leeuwen, Utrecht. Lijst nr. 7.

Twee tekeningen van de groep vertonen dus grote verwantschap met een gesigneerde tekening van Flinck en met een, die alleen zijn naam draagt. Nu moeten we zien hoe de relatie van de overige tekeningen van de groep met het bekende werk van Flinck is. Flinck tekende vooral figuurstudies met krijt, waarvan een aantal op blauw papier. Tussen 1642 en 1648 zijn gesigneerde en gedateerde tekeningen bekend, en bovendien figuurstudies, die in verband staan met schilderijen uit de jaren veertig.

Uit de laatste twaalf jaar voor zijn dood in februari 1660, zijn geen gedateerde tekeningen bekend, op één uitzondering na: een 1656 gedateerde pentekening in het album amicorum Heyblock³. Behalve de twee ge-

Afb. 7. Staande man met zijn handen op de rug.
Fondation Custodia, Institut Néerlandais, Parijs.
Lijst nr. 6.

Afb. 8. Staande herder. Verz. H. van Leeuwen,
Utrecht. Lijst nr. 8.

noemde tekeningen van Flinck, zijn hier nog twee gesigeneerde tekeningen afgebeeld, die ieder weer een ander facet van Flincks tekenkunst laten zien. De fraaie Haarlemse tekening⁴ (afb. 15) heeft een vloeiende lijnvoering en fijn getrokken contouren met fijn aangebrachte schaduwen; bovendien een rijk patroon van witte hoogsels. De Rotterdamse tekening⁵ (afb. 16) is daarentegen in grote vormen gedacht; er is een hoekiger lijnvoering met rechte, onderbroken lijnen en in vlakken aangebrachte schaduwen; de gelaatstrekken zijn door enkele markante stippen en streepjes aangegeven. Met deze beide gesigeneerde tekeningen hebben de tekeningen van de groep eigenschappen gemeen. De vier fijn getekende studies (afb.

11, 12, 13, 14) sluiten het meest bij het Haarlemse blad aan. Hier verraadt de kunstenaar zich misschien ook wel door een eigenaardig detail als de twee witte puntjes op de punt van de schoen van de man met de slip over zijn arm. De hoekiger lijnvoering van het Rotterdamse blad vinden we verkleind bij de zittende vrouwen en het staande jongetje, wiens gelaatstrekken in principe op overeenkomstige wijze zijn aangegeven. De Rotterdamse tekening heeft dezelfde grote vormen als de staande figuren van de groep. Met uitzondering van de tekeningen die bij het Haarlemse blad aansluiten, treffen we de stijlkenmerken van de groep in elementaire vorm op de Rotterdamse tekening aan. Wat de onderwerpen betreft zijn er enkele

Afb. 9. Zittende vrouw met kan. Rijksprentenkabinet, Amsterdam. Lijst nr. 3.

verbanden met het werk van Flinck te leggen. Een getekende fluitspeler wordt genoemd in de veiling Calkoen⁶ (1781) en komt voor op een schilderij als Mercurius⁷ en op een ander schilderij als herder⁸. Een staande herder, met een fluit, komt voor op een schilderij in het Rijksmuseum⁹, thans in bruikleen aan het Rembrandthuis. De plantenstudies zijn als onderwerp uitzonderlijk, maar misschien niet minder dan de drie gesigioneerde en 1642 gedateerde boomstudies¹⁰. Op Flincks schilderijen komen, evenals bomen op de achtergrond, een enkele maal planten als bijwerk voor, bijvoorbeeld op het schilderij met Mercurius en Argus in het Rijksmuseum¹¹. Tekeningen onder Flincks naam met kaart-

Afb. 10. Koekenbakster. Verz. J. Q. van Regteren Altena, Amsterdam. Lijst nr. 11.

spelers treffen we in twee veilingcatalogi aan: die van Van der Marck (1773) en Ploos van Amstel (1800)¹².

Aan de hand van de gesigioneerde tekeningen kunnen we een chronologische ontwikkeling trachten vast te stellen; in de jaren veertig, wanneer gedateerde tekeningen bekend zijn, is deze ontwikkeling ongeveer duidelijk. Als uitgangspunt voor vroegere tekeningen kunnen twee gesigioneerde naakten¹³ beschouwd worden, met een drukke en nogal sterke lijnvoering, waarin de invloed van

Flinck's leermeester Rembrandt nog is op te merken. De Haarlemse tekening (afb. 15) kan dienen als uitgangspunt voor de latere, meer vloeiende tekenstijl, ondermeer op grond van een overeenkomstige figuur op een schilderij met een kruisiging te Bazel¹⁴, dat 1649 is gedateerd. Wanneer zouden nu de gesigioneerde tekeningen te Berlijn en Rotterdam en de geannoteerde tekening te Wenen zijn gemaakt? In de jaren veertig zijn deze tekeningen moeilijk in te passen¹⁵. Een mogelijke datering is ná de 'Rembrandtieke' naakten en vóór de gedateerde tekeningen van de jaren veertig. Flinck was voor 1636 bij Rembrandt in de leer, want uit dat jaar dateert zijn eerste bekende schilderij.

Afb. 11. Bloemkool. Rijksprentenkabinet,
Amsterdam. Lijst nr. 4.

Afb. 12. 'Paapeculle'. Verz. H. van Leeuwen,
Utrecht. Lijst nr. 10.

Afb. 13. Zittende fluitspeler. Verz. H. van
Leeuwen, Utrecht. Lijst nr. 9.

Afb. 14. Staande man. Verz. J. Q. van Regteren
Altena, Amsterdam. Lijst nr. 12.

Als deze datering juist is en de tekeningen van de groep door Flinck zijn gemaakt, zouden deze als volgt gedateerd kunnen worden. De vier fijner getekende studies zouden, aansluitend bij de Haarlemse tekening, tot het latere werk kunnen behoren. Het schilderij met een zittende fluitspeler¹⁶ waar een van de tekeningen aan verwant is (afb. 13) is 165.(?) gedateerd. De overige tekeningen zouden, aansluitend bij de gesigeneerde tekeningen te Berlijn en Rotterdam, omstreeks het einde van de jaren dertig geplaatst kunnen worden, al bieden de schilderijen uit die tijd niet veel aanknopingspunten.

Wat de tekenstijl betreft kunnen we hier misschien de invloed van de zeven jaar

Afb. 15. Zittende man. Teyler Museum, Haarlem.

oudere Jacob Backer veronderstellen, met wie Flinck in Leeuwarden in de leer was bij Lambert Jacobsz, waarna beiden naar Amsterdam trokken. Backers enige gedateerde tekening, een zelfportret van 1638 in Wenen, vertoont een verwante manier van tekenen, maar onderscheidt zich door een effectievere licht/donker-werking en een meer gestileerde lijnvoering.

Houbraken vertelt in zijn schildersbiografie: *Govert Flinck . . . vond zig van het begin zyner jeugt geneigt tot de Teekenkonst.* Wanneer zijn ouders hem in een *zyde stoffe winkel binnen Kleef* laten werken, klaagt de patroon, dat Flinck *meerder werk van Mannetjes en Beesjes op 't papier te teekenen maakte dan van 't geen den winkel aanging.*

Afb. 16. Zittende man. Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam.

Ondanks dat zijn vader hem hierover onderhield, kon Flinck *in dit geval zyne geneigtheit niet bedwingen, maar dezelve groeyde in tegendeel te sterker aan* . . . Toen Flinck tenslotte door zijn baas naar huis was gestuurd, tekende hij . . . *gansche nachten naar printen*; als zijn vader hier achter komt, scheurt hij alles aan flarden en drijft onze Flinck met slagen naar bed. Tenslotte vertelt Houbraken dat Flinck bij Lambert Jacobsz in Leeuwarden gaat werken, waar hij Jacob Backer ontmoet en dat hij daarna met hem naar Amsterdam gaat, waar hij een jaar in de leer is bij Rembrandt. Het verhaal van Houbraken over Flincks jonge jaren zal wel niet juist zijn, maar dat hij het vertelt toont aan, dat hij als tekenaar bekend stond.

Indien de datering van de gesigeneerde tekeningen te Berlijn en Rotterdam en de geannoteerde tekening in Wenen omstreeks het einde van de jaren dertig juist is, zouden we met de onlangs aan het licht gekomen tekeningen, die hier bij aansluiten, een duidelijker beeld hebben van Flincks vroege tekenkunst.

De toevoeging van de groep tekeningen aan het oeuvre van Flinck betekent echter een uitbreiding, die niet meteen past in de conceptie, die we van Flincks kunstenaarschap hebben. Al is de toeschrijving dus enigszins verrassend, zij is de consequentie van de overeenkomsten van de tekeningen van de groep met de genoemde tekeningen van Govaert Flinck.

Noten

- ¹ J. W. von Moltke, *Govaert Flinck*, Amsterdam 1965, cat. nr. D 41 (228 × 184 mm).
- ² Von Moltke, cat. nr. D 111, zwart en wit krijt op blauw papier, 254 × 199 mm.
- ³ Von Moltke, cat. nr. D 65.
- ⁴ Von Moltke, cat. nr. D 117, zwart en wit krijt op grijs/blauw papier, 302 × 235 mm.
- ⁵ Von Moltke, cat. nr. D 132, zwart en wit krijt op blauw papier, 230 × 293 mm.
- ⁶ Von Moltke, cat. nr. D 45.
- ⁷ Von Moltke, cat. nr. 99.
- ⁸ Von Moltke, cat. nr. 147.
- ⁹ Von Moltke, cat. nr. 130.
- ¹⁰ Von Moltke, cat. nrs. D 225, D 226, D 228.
- ¹¹ Von Moltke, cat. nr. 98.
- ¹² Von Moltke, cat. nrs. D 51 en D 52.
- ¹³ Von Moltke, cat. nrs. D 185 en D 207.
- ¹⁴ Von Moltke, cat. nr. 57. Von Moltke dateert de Haarlemse tekening ook aan het eind van de jaren veertig (p. 53).
- ¹⁵ Von Moltke dateert de Rotterdamse tekening eveneens aan het einde van de jaren veertig (p. 53).
- ¹⁶ Zie noot 8.
- ¹⁷ Kurt Bauch, *Jakob Adriaensz Backer*, Berlijn 1926, nr. 59.

Lijst

Amsterdam, Rijksprentenkabinet

1. Staand jongetje met hoed in zijn hand (afb. 1). Zwart en wit krijt op blauw papier, ca. 235 × 183 mm.
Rechts bovenaan: 31. Verso rechts bovenaan: 8.
2. Staande bedelaar met stok en hoed (afb. 5). Zwart en wit krijt op grijs geprepareerd papier, 316 × 191 mm.
Op de keerzijde in kalligrafisch schrift: *Flooris/Flooris Klaesz/Ruwaert/Leendert Dirksen den Rho/Rhoon*.
Watermerk: wapen van Bazel in schild met kroon, onderaan de letters BB(L?).
3. Zittende vrouw met kan (afb. 9). Zwart en wit krijt op grijs geprepareerd papier, 284 × 185 mm.

Rechts bovenaan: 73. Watermerk: schellenkap. Twee kaderlijnen.

4. Bloemkool (afb. 11). Zwart en wit krijt op blauw papier, 240 × 227 mm.
Links onderaan: *Blom Kool*. Op de keerzijde geplakt, blauw stukje papier: *No 3*.

Parijs, Fondation Custodia, Institut Néerlandais

5. Kaartspeler (afb. 3). Zwart en wit krijt op grijs/bruin geprepareerd papier, 197 × 160 mm.
Rechts bovenaan: 22. Drie kaderlijnen.
6. Staande man met zijn handen op de rug (afb. 7). Zwart en wit krijt op grijs/bruin geprepareerd papier, 280 × 190 mm.
Rechts bovenaan: 84. Watermerk: Wapen van Bazel in schild met kroon.

Utrecht, Verz. H. van Leeuwen

7. Staande virginaalspeelster (afb. 6). Zwart en wit krijt op grijs geprepareerd papier, 228 × 176 mm.
Rechts bovenaan: 77. Watermerk: gekroond schild met lelie en onderaan de letters L(?)P.
8. Staande herder met staf (afb. 8). Zwart en wit krijt op grijs/bruin geprepareerd papier, 122 × 200 mm.
Watermerk: posthoorn in schild en onderaan de letters MC.
9. Zittende fluitspeler en schets van 4 figuren (afb. 13). Zwart en wit krijt op blauw papier, 181 × 282 mm.
Links bovenaan, verticaal geschreven: *No 4*.
10. 'Paapeculle' (afb. 12). Zwart en wit krijt op blauw papier, 279 × 225 mm.
Rechts bovenaan: *No 10*. Links onderaan: *Paapeculle*.

Amsterdam, Verz. J. Q. van Regteren Altena

11. Koekenbakster (afb. 10). Zwart en wit krijt op grijs geprepareerd papier, 200 × 180 mm. Rechts bovenaan: 69. Eén kaderlijn.
Watermerk: vaas.
12. Staande man met de slip van zijn mantel over zijn arm (afb. 14). Zwart en wit krijt op blauw papier, 315 × 190 mm.